

16. Толкачев В.К. Роскошь системного мышления /В.К.Толкачев. – СПб.: Центр практической психологии “Эмпатия”, 1999. – 348 с.

In the article an author is consider the features of cogitative activity of manager on a background system properties of organization, as difficult, dynamic object of his cognition and activity; the necessity of changing of paradigm of thinking of manager is reasonable for the modern terms of existence and development – from the linear thinking to the system thinking, that will assist the increase of professional level of manager.

Keywords: manager, object, system, thinking, connections, paradigm, levels, sublevels, aims, result.

Отримано: 11.02.2012 р.

УДК 159.9:37.015.3

Н.М.Надюк

Розвиток рефлексії як суб'єктної здатності до професійної діяльності викладача вищої школи

Професійне становлення викладача вищої школи розглядається як різноплановий, складнодетермінований феномен із специфічною структурою і динамікою розвитку; його можна визначити як процес “перетворення” людини на суб'єкт професійної педагогічної діяльності і життя в цілому. Провідним чинником в цьому процесі виступає внутрішня активність особистості викладача вищої школи, що виявляється в різних видах педагогічної рефлексії. Суб'єктність визначається як провідна засада успішності професійної діяльності, як рефлексивний феномен особистості, який дозволяє людині визначати ціннісну позицію щодо самої себе і, виходячи з такої позиції, формувати власну професійну стратегію.

Ключові слова: суб'єктність, рефлексія, професійна рефлексія, особистісна здатність.

Профессиональное становление преподавателя высшей школы рассматривается как разноплановый, сложнотерминированный феномен со специфической структурой и динамикой развития; его можно определить как процесс “превращения” человека в субъект профес-

сиональной педагогической деятельности и жизни в целом. Ведущим фактором в этом процессе выступает внутренняя активность личности преподавателя высшей школы, которая оказывается в разных видах педагогической рефлексии. Субъектность определяется как ведущий принцип успешности профессиональной деятельности, как рефлексивный феномен личности, который позволяет человеку определять ценностную позицию по отношению к самому себе и с данной позиции формировать собственную профессиональную стратегию.

Ключевые слова: субъектность, рефлексия, профессиональная рефлексия, личностная способность.

Постановка проблеми. У наш час все більше з'являється психологічних досліджень, в яких професійний розвиток людини розуміється як одна з форм особистісного розвитку та її суб'єктності. Суб'єктність визначається як провідна засада успішності професійної діяльності, як рефлексивний феномен особистості, який дозволяє людині визначати ціннісну позицію щодо самої себе і, виходячи з такої позиції, формувати власну професійну стратегію. В психології суб'єктність визначають як прояв внутрішньої активності, яка дозволяє людині самостійно планувати і реалізовувати власні професійні цілі. І такий процес здійснюється тільки в результаті формування системи внутрішніх рефлексивних ситуацій, що супроводжує професійну діяльність. Рефлексія в такому випадку виступає як особистісна властивість індивіда оновлювати та використовувати всі свої особистісні можливості для професійного розвитку. У процесі рефлексії виникає певна незгодженість між суб'єктом і середовищем, певне співставлення суб'єктом своїх індивідуальних цілей, цінностей з суспільними інститутами, нормами власної поведінки. Рефлексивною реакцією особистості, в такому разі, стає формування різноманітних моделей професійної поведінки, реалізація суб'єктності у професійно-педагогічній діяльності викладача вищої школи.

Аналіз останніх досліджень. Як показав теоретичний аналіз, на думку більшості дослідників, рефлексія є одним з найважливіших проявів самосвідомості, що забезпечує особі не тільки глибоке усвідомлення свого внутрішнього світу, але і передбачення поведінки інших осіб. Одночасно рефлексія створює можливість, підлаштовуючись під інших осіб, позитивно впливати на них. Можливість співвідношення знань про себе в різних системах координат ("власне Я та інші" і "власне Я та власне Я"), що забезпечується механізмами рефлексії, значно розширює суб'єктні властивості особистості. Таким чином, важливою передумовою розвитку суб'єктності є рефлексія. Л.Виготський вважав рефлексію

за інструмент руху від конкретного до абстрактного як певний рівень свідомості, як процес усвідомлення власної свідомості. Результати рефлексії – “сліди” на поверхні свідомості – “фігури мислення”, одиниці складності сенсу [1]. Важливою передумовою розвитку суб’єктності є рефлексія. Отже, рефлексія це розумовий (раціональний) процес, спрямований на самоаналіз, саморозуміння і самоусвідомлення людиною себе самої. Психологія рефлексії як наукова проблема зосереджена на вивченні особистісної рефлексії – процесу, усвідомлення себе як особистості загалом. Розуміння себе як працівника і професіонала (професійна рефлексія) зазвичай не аналізувалася. Разом із тим, комплексна оцінка фахівця як суб’єкта професійної діяльності можлива лише з урахуванням характеру проявів саме цього процесу. Професійна рефлексія, з нашої точки зору, – це усвідомлення себе у професійній сфері, внутрішня робота, яка визначає професійний самоаналіз, внутрішню репрезентацію зовнішніх подій, пов’язаних з процесом праці та оцінку себе всередині цих подій.

Рефлексія визначається високим рівнем мислення, отже необхідним компонентом рефлексії є мислення, і, в свою чергу, воно стає об’єктом цієї рефлексії. Мислення людини особистісно зумовлене так само, як воно зумовлене і її суб’єктними особливостями. У дослідженнях Ю. Кулюткіна, Л. Мітіної, Л. Фрідмана, О. Матюшкіна [4; 7] було доведено, що рефлексією розумові процеси є вже в процесі постановки розумового завдання, яке виникає в результаті усвідомлення і аналізу проблемної ситуації, що складається в результаті неузгодження потреб суб’єкта і його можливостей. Ю. Кулюткін зазначає, що найбільш загальний феномен, в якому знаходить своє вираження рефлексивність розумової діяльності, полягає в тому, що людина в процесі пошуку активно будує ті засоби, за допомогою яких можлива регуляція розумових дій, тобто свої гіпотези, схеми, моделі [4, с. 25].

Результати дослідження розвитку суб’єктності в онтогенезі багатьма вченими доводять, що з віком розвиток людини відбувається шляхом посилення суб’єктності та подолання “об’єктності”, тобто повної залежності людини від зовнішніх умов [1; 2; 5; 8; 10]. Але, безперечно, вони є наслідком процесів усвідомлення людиною самої себе і самоуправління на основі цього усвідомлення. Розвиток особистості здійснюється у процесі організації та інтегрування людиною свого внутрішнього світу. Це є шлях до себе, шлях до самопізнання й самоусвідомлення. З цього приводу С. Максименко вважає, що психічний розвиток тільки тоді стає розвитком особистості, коли він починає являти собою рефлексію людиною власного досвіду. З цього

моменту людина сама визначає напрями власного розвитку, контролює його і несе за нього відповідальність. Це є те, що в сучасній психології називають саморозвитком [5, с. 96]. Саме через саморозвиток і здійснюється формування суб'єктності людини.

Метою дослідження стало вивчення суб'єктної здатності до професійної діяльності викладача вищої школи та розвитку рефлексії у цьому процесі.

Постановка завдання. Предметом наукового вивчення є процес професійної рефлексії, що здійснюється у результаті вирішення проблемних професійних ситуацій, пошуках нового сенсу власної педагогічної діяльності, формуванні і осмисленні власної професійної позиції. Таким чином, розробка проблеми рефлексії як суб'єктної здатності професійної діяльності потребує спеціального аналізу.

Виклад основного матеріалу. Рефлексія як розумова діяльність покладається на виділення сутнісних підстав власної розумової діяльності. Вона є однією із засад теоретичного мислення. Мислення за зразками не володіє рефлексією. І викладачеві це має бути відомо в першу чергу. Професійна рефлексія викладача досить точно відображає професійну діяльність в умовах вищої школи. Поняття педагогічної рефлексії широко використовується в науковій літературі і краще відображає власний глобальний професійний зміст викладача. Професійна рефлексія викладача вищої школи в широкому сенсі включає такі процеси, як саморозуміння і розуміння інших (колеги, студентів, їх батьків), професійна самооцінка і професійна оцінка колеги, самоінтерпретація і інтерпретація інших і таке подібне. Такий підхід підтверджується роздумами В. Петровського про розвиток суб'єктності і особистості. Вчений вважає, що розвиток особистості здійснюється в силу того, що людина включена в іншу людину і через це включення розвивається як особистість [8, с. 232]. Проміжок між “вже і ще ні”, “вже став і ще не став” забезпечує рефлексивне осмислення минулого і передбачення майбутнього. А. Маслоу зазначав, що людство знаходиться у тій точці часу, що несхожа на щось, що відбувалося раніше. Життя рухається суттєво швидше, ніж будь коли. Величезне накопичення фактів, знання, методик, винаходів, досягнень в технологіях вимагає змін у підходах до людини, до її стосунків зі світом. Потрібен інший тип людини, яка здатна жити в неперервно мінливому світі [6, с. 68]. А для цього необхідно, щоб людина адекватно усвідомлювала такі зміни у власній життєдіяльності, а також у процесі професійної діяльності.

Психологічно рефлексивність розпочинається там, де виникає відхилення від зразка, де усвідомлюється незадоволення вже

відомим і досягнутим. В такому разі рефлексія в професійній діяльності зумовлює суб'єктну здатність до впровадження зрушень у зразках, до зміни схем професійної діяльності і професійної думки. Але це лише початок рефлексивного руху. Насправді, рефлексивна діяльність як внутрішній процес мислення (мислення про себе) здійснюється протягом усього життя людини, саме завдяки їй і забезпечується розвиток суб'єктності, зокрема викладача. Професіоналізм викладача – якісна його характеристика як суб'єкта професійної педагогічної діяльності, що відображає високу професійну кваліфікацію і компетентність, різноманітність ефективних професійних навичок і вмінь, володіння сучасними алгоритмами і способами вирішення професійних завдань, що дозволяє здійснювати професійну діяльність з високою продуктивністю. Такі результати можуть з'явитися тільки завдяки інтенсивному функціонуванню рефлексивної активності. Формування і розвиток суб'єкта професійно-педагогічної діяльності в умовах навчально-виховного процесу актуалізує предметно-практичну діяльність викладача, оскільки у нього формується почуття власної суб'єктної професійної цінності.

Ю. Кулюткін неодноразово наголошував на важливості регуляції рефлексії суб'єктом діяльності власних внутрішніх процесів. Такого роду механізм саморегуляції заснований на "ієрархічному" розподілі функцій, що управляють і контролюють усередині однієї і тієї ж особистості, коли людина виступає для самої себе як об'єкт управління, як "Я-виконавець", дії якого необхідно відображувати, контролювати і організовувати, і коли людина одночасно є для самої себе як об'єкт управління, як "Я-контролер", тобто виступає суб'єктом управління. Такий механізм саморегуляції має сенс назвати рефлексією за своєю природою [4, с. 27]. У процесі рефлексії суб'єкт намагається зберегти зовнішню позицію щодо неї. Усвідомлення результатів рефлексії означає усвідомлення відмінності себе від прийнятих результатів. Як відзначають В. Слободчиков та Є. Ісаєв, саме рефлексія є "центральним феноменом людської суб'єктивності". При цьому сама рефлексія визначається як специфічна людська здатність, яка дозволяє їй перетворити свої думки, емоційні стани, дії і стосунки, взагалі всю себе на предмет спеціального розгляду (аналізу і оцінки) і практичного перетворення [5, с. 78].

Зауважимо, що з рівнем рефлексії безпосередньо пов'язана адекватність, реалістичність Я-концепції особистості. Як відомо, поняття "рефлексія" має два значення: процес самопізнання і механізм взаєморозуміння – усвідомлення суб'єктом того, якими

засобами і чому він справив те або інше враження на партнера по спілкуванню. Рефлексія припускає віддзеркалення власного внутрішнього світу, що забезпечує виникнення системи уявлень і понять про себе, про свої особистісні властивості, про відчуття, переживання, мотиви поведінки, досягнення і невдачі тощо. Рефлексуючи власні вчинки, думки, бажання, викладач як суб'єкт професійної діяльності, дістає унікальну можливість створювати нові форми професійної активності, засоби особистісної саморегуляції, які необхідні у процесі професійної діяльності.

У становленні рефлексивної свідомості першим необхідним етапом є самосвідомість як усвідомлення себе, як свідомість своєї самості. Спрямованість людини на усвідомлення і пізнання професійних можливостей, свого місця в процесі професійної діяльності становить сутність професійної Я-концепції. Вона надає людині можливість ставитися до результатів власної професійної діяльності критично, тобто обмежувати своє внутрішнє від усього, що відбувається зовні, аналізувати його і зіставляти із зовнішнім. Особливість ідеального відображення життєдіяльності в Я-концепції особистості через свідомість і рефлексію веде до перетворення об'єктивного змісту предмета в суб'єктивний зміст соціальної реадaptaції особи [2, с.119].

Основна адаптивна функція рефлексії полягає в створенні уявлень про чіткість меж власного "Я" в навколишньому світі, про свою унікальність і самооцінку, про неможливість ототожнення власного "Я" ні з яким іншим "Я", ні з якою подією, що відбувається. Отже, особистість набуває додаткової міри свободи від оточуючих людей і умов середовища. Крайні точки континууму чіткості меж власного "Я" утворюють дві форми адаптаційної поведінки: конформну і самостійну [2, с.110].

Розвиток особистості – це становлення цілісності в чотирьох основних формах суб'єктності: суб'єкт вітального ставлення до світу (Природа); суб'єкт предметного ставлення до світу (Предметний світ); суб'єкт спілкування (Світ людей); суб'єкт само-свідомості (Я-сам). Людина входить у всі ці "світи", але їх значущість для людини міняється на кожному етапі її розвитку. Сутність освітнього процесу згідно з особистісно орієнтованим підходом полягає у породженні людини як суб'єкта активності у поєднанні чотирьох середовищ (природи, предметного світу, інших людей і самого себе): навчати – це означає породжувати засоби освоєння універсуму в чотирьох іпостасях; виховувати – залучати до цінностей осягнення і дієвості (цінності Істини, Творчості і Любові – є дотичними з чотирма іпостасями) [3, с. 257].

Професійне становлення викладача вищої школи розглядається як різноплановий, складнодетермінований феномен із специфічною структурою і динамікою розвитку, який можна визначити як процес “перетворення” людини на суб’єкт професійної педагогічної діяльності і життя в цілому [6]. Провідним чинником в цьому процесі виступає внутрішня активність особистості викладача вищої школи, що виявляється в різних видах педагогічної рефлексії. Постійна повторна перевірка власних якостей, позицій, самооцінок, адекватна оцінка своїх дій, уміння помічати позитивні і негативні реакції тих, що оточують на свою поведінку і визначати їх причини дозволяють викладачу вищої школи долати зіткнення, що переживаються, “Я-реального” і “Я-рефлексії”, якісно змінювати професійну діяльність, оптимізувати свої стосунки зі студентами. А.Маслоу зазначає, що деякі професори Массачусетського технологічного інституту відмовилися від навчання хорошими і вже випробуваними, але застарілими методами, і намагаються замість цього сформуванню новий тип людини, яка відчуває себе комфортно в умовах змін, якій зміни подобаються, яка здатна до імпровізацій, на те, щоб впевнено і сміло зустріти зовсім непередбачену ситуацію. Це люди, які не потребують нерухомого і сталого, “замороженого” світу, того, в якому жили їх батьки. Суспільство, яке зможе виховати таких людей, виживе, а те суспільство, яке з цим не справиться, загине. Вчений головним чином наголошує на здатності до імпровізацій і натхнення, а не на творчість через отримання великих творчих досягнень. Між натхненням і кінцевим продуктом лежить, з одного боку, достатньо жахливі тривала тяжка праця, дисципліна, тренування, вправи, практики, повторення, а з іншого, впертість і терпіння [6, с. 69].

Професійну педагогічну рефлексію ми розглядаємо як феномен, що характеризується такими особливостями: 1) рефлексія викладача є складним системним новоутворенням, яке може виступати і як психічна властивість, і як психічний процес, і як психічний стан, і як суб’єктна здатність одночасно, але не зводиться ні до одного з них [3, с. 48]. Рефлексія, у свою чергу, є компонентом структури професійно важливих якостей викладача; 2) відповідно до спрямованості педагогічній рефлексії виділяють два її різновиди, які умовно позначаються як особистісна і комунікативна. Перша пов’язана із самопізнанням і саморозвитком і включає в себе ретроспективний, актуальний, перспективний компоненти за так званім “темпоральним” принципом. Комунікативна рефлексія передбачає усвідомлення викладачем вищої школи того, як його сприймають, оцінюють, ставляться до нього інші.

Таким чином, результати теоретичного аналізу дозволяють визначати рефлексію одним із чинників суб'єктної здатності викладача вищої школи у процесі професійної діяльності, що передбачає переосмислення особистісного і професійного досвіду і є механізмом творчого процесу проектування власної професійної стратегії. Професійна педагогічна рефлексія викладача, що характеризується об'ємом і глибиною знань, досвідом професійної діяльності, не обмежується лише поглядом у середину себе. Педагогічна рефлексія, як і будь-яка інша, дотична до світу явищ і вчинків, фактів і розумових дій, своїх і чужих слів і відчуттів.

На жаль, далеко не кожен викладач вищої школи здатний до рефлексії у процесі професійної діяльності. Не опанувавши її способами, такими необхідними для професії викладача, він не зможе повною мірою об'єктивно скористатися результатами психологічної науки, такими необхідними у професійній діяльності педагога. З цієї причини А. Маслоу стверджує, що ми маємо навчати студентів бути творчими людьми, щонайменш щодо здатності справлятися з новизною, імпровізувати. Вони не мають боятися змін, навпаки, мають відчувати себе комфортно в ситуаціях зустрічі зі змінами і новаціями і, наскільки це можливо, навіть здатними насолоджуватися ними. Вони мають вміти пристосовуватися до того, що будь-який новий продукт, будь-яка технологія невідворотно і швидко відстає від життя. Вони мають не боротися із змінами, а передбачувати їх і насолоджуватися ними. Нам потрібно виховати плем'я імпровізаторів, здатних творити *“тут-і-зараз”*. Ми маємо визначити вмільу, чи підготовлену, чи освічену людину зовсім інакше, ніж зазвичай (не ту, яка володіє багатим минулим досвідом і може при необхідності ним скористатися у майбутньому). Будь-яке навчання, яке зводиться до простого застосування минулого до сьогодення чи застосування колишніх прийомів у нинішній ситуації, застаріло у багатьох сферах життя. Освіту вже не можна розглядати просто як процес навчання; тепер це також процес виховання характеру, формування особистості. Звичайно, це не завжди так, але це так більшою мірою, і все більше рік від року. Люди, які дуже залежать від минулого, виявилися практично безпорадними у багатьох професіях. Ми потребуємо людини нового типу, яка здатна зрестися від минулого, яка відчуває себе достатньо сильною і мужньою, щоб довіряти собі у різних ситуаціях, і, якщо треба, вирішувати проблеми без попередньої підготовки, імпровізуючи. Все це доповнює наш акцент на психологічному здоров'ї і силі. Це означає і більш високу значимість здатності як можна повніше концентруватися на ситуації *“тут-і-зараз”*, добре слухати

і бачити те, що відбувається перед нами у цей конкретний момент. Це означає, що ми потребуємо людей, які відрізняють від середньої людини, які сприймають сьогоднішнє як повторення минулого і як період підготовки до майбутніх загроз і викликів, які вони бояться зустріти непередбаченими [6, с. 113].

Ось чому викладачеві вищої школи необхідно навчатися рефлексивному мисленню, а також підтримувати і розвивати у студентів таку найважливішу для творчої особистості здатність. Рефлексія лежить в основі творчої уяви. Вся діяльність, всі акти інтелектуальної творчості (креативності) належать до процесів рефлексивної абстракції.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, рефлексію професійної діяльності викладача вищої школи ми розглядаємо в межах його здатності контролювати професійні ситуації, тобто як особистісну структуру, здатну “виходити за межі власного “Я”, осмислювати, вивчати, аналізувати власну професійну діяльність за допомогою переживань в результаті порівняння образу професійного “Я” з певними подіями у професії, з колегами, з іншими, хто поряд. Важливим при цьому є вміння проектувати власний образ професійного “Я” в контексті професійних подій, як установку по відношенню до самого себе в плані реалізації своїх можливостей, здібностей, професійної значущості, самоповаги, самоствердження, прагнення підвищити самооцінку і професійний статус.

Список використаних джерел

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти томах / Л.С. Выготский. – Т. 6. Научное наследие / Под ред. М.Г. Ярошевского. – М. : Педагогика, 1984. – 400 с.
2. Завацька Н.Є. Теоретичні підходи та основні методи психотерапії узалежненої поведінки: соціально-психологічний аспект : [монографія] / Н.Є. Завацька. – К.: Український видавничий консорціум, 2008. – 260 с.
3. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А.В.Карпов // Психологический журнал. – 2003. – № 5. – С. 45-57.
4. Кулюткин Ю.Н. Творческое мышление в профессиональной деятельности учителя / Ю.Н. Кулюткин // Вопросы психологии. – 1986. – № 2. – С. 21-30.
5. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: Видавництво ТОВ “КММ”, 2006. – 240 с.
6. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А.Маслоу; пер. с англ., испр. – М.: Смысл; Альпина нон-фикшн, 2011. – 496 с.

7. Митина Л.М. Психологические особенности внутриличностных противоречий учителя / Л.М. Митина, О.В. Кузьменкова // Вопросы психологии. – 1998. – № 3. – С. 3–16.
8. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В.А. Петровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
9. Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск: Наука, 1987. – 240 с.
10. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.

Professional formation of the teacher of the higher school is considered as the versatile, difficult determined phenomenon with specific structure and dynamics of development which it is possible to define as process of “transformation” of the person on the subject of professional pedagogical activity and life as a whole. As a leading factor in this process internal activity of the identity of the teacher of the higher school which appears in different types of a pedagogical reflection acts. The Subjektnost is defined as a leading principle of progress of professional activity as a reflective phenomenon of the personality which allows the person to define a valuable position in relation to itself and, leaving such position, to form own professional strategy.

Key words: subjectivity, reflection, professional reflection, personality ability.

Отримано: 4.02.2012 р.

УДК 159.923.2 (045)

О.М.Назарук

Молодший шкільний вік: теоретичний аналіз психічного розвитку та формування соціально адаптованої особистості

У роботі проводиться аналіз соціально-психологічних чинників формування соціально-адаптованої особистості. Розкриваються особливості психічного розвитку та становлення особистості дитини молодшого шкільного віку. Підкреслюється важлива роль найближчого